

ПРО ЛІТЕРАТУРНУ СПАДЩИНУ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА

**Фризман Л.Г., Лахно С.Н. М.А.Максимович – літератор. –
Харьков, 2003. – 491 с.**

Праця харківських науковців, присвячена літературному доробку Михайла Максимовича, спонукає звернутись до широкого кола проблем, які постають під час ознайомлення з цим виданням.

15 вересня вилковується 200 років від дня народження видатного вченого, поета і письменника. І рецензоване видання, маємо надію, буде не поодиноким дарунком його пам'яті. Михайло Максимович – поважна постать в українській гуманітаристиці, а тому заслуговує на серйозну увагу з боку дослідників різних профілів: істориків, лінгвістів, літературознавців, фольклористів. Творча спадщина Максимовича – важливий етап поступу української національної свідомості й водночас – стимул до подальшого її розвитку. Обґрунтування самобутності й самостійності української мови, публікації українських народних пісень, переконливі дискусії з М.Погодіним про розвиток української історії, акцентування уваги на українських джерелах “Слова” – ось далеко не повний перелік ідей, які знайшли розвиток у наукових студіях наступників Максимовича і стали засадничими в українській гуманітарній науці.

Рецензована книжка складається з двох частин: 1-ша – літературознавчий огляд творчого доробку Максимовича-літератора і 2-га – вірші, художня проза та літературно-критичні статті письменника. Такий підхід цілком виправданий, бо слід визнати, що ми досі не маємо впорядкованого видання художніх творів Максимовича та його наукової спадщини. Важко навіть уявити собі, щоб у будь-якій іншій державі твори вченого такого рівня не видавалися протягом понад століття. Приємним винятком є переклад і

перевидання “Місяців і днів українського селянина” (К., 2002), а також щойно видана книжка: Максимович Михайло. У пошуках омріяної України. Вибрані українознавчі твори. Серія “Пам'ятки історичної думки України”. – Київ: Либідь, 2004.

Кожний дослідник української старовини, як давньої, так і ближчої за часом, вже на самому початку наукового пошуку наштовхується на проблеми: відсутність системних бібліографічних довідників, а також перевидань текстів і критичних оглядів. Можна, певна річ, ремствувати на попередню добу, яка була вельми перебірлива щодо видання культурних текстів минулого. Але навіть ті постаті і явища, які були їй до вподоби, не знаходили фундаментального осмислення, бо дуже вже поширене було редуковане знання. А може, тому, що десь глибоко приховано, але гостро відчувала свою тимчасовість.

Зрозуміло, що без перевидання текстів, ґрунтовних коментарів, вичерпного бібліографічного забезпечення говорити про повноту осмислення того чи іншого історичного явища не доводиться. Правда, в середовищі літературознавців завжди існував осередок так званих концептуалістів, для яких необов'язковою була повнота знання предмета. Їхня стихія – нові концепти, нові ідеї. Часто – “на вимоги часу”. До речі, ніхто не рахував, скільки таких концепцій та ідей відійшли в небуття. І не тільки під впливом часу, а й при появі нових фактів.

Сказати, що постать Михайла Максимовича зовсім обійдена увагою дослідників, аж ніяк не можна. А проте, як тільки ми починаємо пред'являти жорсткіші критерії, одразу

стає очевидно, що ми досі не маємо ні повної бібліографії, ні фундаментального, з академічним коментарем, видання його філологічної та історичної спадщини (щоправда, слід згадати дослідження П.Г.Маркова), немає сучасних комплексних досліджень ні художнього, ні наукового доробку. Можна знайти пояснення такому стану речей. У радянські часи ідеї Максимовича не вдовольняли ідеологів від науки захистом української мови, постановкою питання про правомірність претензій України на спадщину Київської Русі або ж оригінальною концепцією "Слова о полку Ігоревім". А для нинішніх дослідників — Максимович не досить радикальний. Постійно акцентована ним ідея українсько-російської єдності, хоч і має своє історичне пояснення, та для багатьох сучасних учених слугує своєрідним бар'єром і видається мало перспективною. Саме тому, можливо, інтерес до спадщини вченого й письменника виявляють учені-русисти.

Книжка харківських дослідників симптоматична. Один із авторів — відомий русист, Леонід Фрізман, звернувся до вивчення явища, що лежить на українсько-російському гуманітарному пограниччі. Українська русистика, безперечно, потребує людей такого високого фаху, ото ж залучення їх до вивчення українського матеріалу сприятиме зростанню її наукового рівня.

Інтерес учених-русистів зрозумілий, якби при цьому не проступав досить помітно прагматичний аспект дослідження, в якому набуток Максимовича видається козирною картою в сучасних ідейних контроверзіях. Рецензована книга — не виняток. Автори постійно наголошують на проросійських симпатіях М.Максимовича, явно акцентуючи на цьому, як на напучуванні для сучасників. При цьому, не коментуючи з погляду того історичного часу, хоча поняття національного змінилось за останні півтора десятки років, не кажучи вже про останні півтора століття. Максимович протягом усього свого життя декларував ці симпатії, і було б дивним, якби це було навпаки. Водночас він був палким патріотом своєї землі, де міг і як міг захищав її самобутність, а також чимало зробив для того, щоб у наукових студіях вона набула свого обличчя.

"Ідейна" установка авторів виявляється у деякому навіть пафосі, властивому попередній добі, коли вони говорять про належність Максимовича до двох культур (с. 6—7, 83).

Книга харківських дослідників має свою продуману структуру: предметом висвітлення виступають усі грані літературної спадщини М.Максимовича — критика, історія літератури, видавнича діяльність, нарешті, тут оглянута його поетична творчість.

Заслужують на особливу увагу сторінки, присвячені альманаху "Денница", історії його появи й резонансу в критиці. Глибока обізнаність із літературним процесом 20—30-х років, прекрасне знання журналістики тієї доби і того, що називають літературним життям, характеристичні для цього критичного дискурсу. Іноді це добре знання контексту навіть відволікає від основного сюжету (як у випадку з віршем С.С. Теплової "К***"). Але, певен, читач вибачить авторам, бо це своєрідна інтелектуальна новела, що демонструє тонкощі літературознавчого інструментарію дослідників. В інших випадках такий відхід від основної теми дослідження видається менш переконливим (як у ситуації з Пушкіним і Булгаковим (с.22—25), або Пушкіним і І.Кириєвським (с.28—31), де головним персонажем постає не Максимович, а Пушкін). Проте й цей випадок має своє пояснення і свою мотивацію: картина літературного життя стає більш об'ємною.

Нарис про "Денницу" — це своєрідний есей, що унаочнює характерні риси літературного життя епохи, особливості її ідейного й естетичного протистояння. Максимович був особисто знайомий з багатьма більш і менш відомими діячами російської літератури того часу — Пушкіним, Гоголем, Одоєвським, братами Кириєвськими, Кошелевим, Шевицьким, Веневітіновим, Погодіним. Варто також згадати і Романа Тимківського — викладача Московського університету й дядька Максимовича.

Майстерне володіння різножанровими текстами дозволяє вилаштувати своєрідну інтригу оповіді й захоплює її розповіді. При цьому, правда, дещо знецінені брати Полевис, а вони усе ж несли свою правду, хоч вона й не збігалася з пушкінською. Думку про те,

що "Бог дает художническое дарование только светским людям", заперечував К.Полевой. Та й Максимович не сприймав розмов про "літературний аристократизм" і "вельможних владарів російського слова". Взагалі варто наголосити на тому, що українці на російських теренах трималися переважно демократичних позицій. Це чи не одна з головних ознак питомих українців. Нею позначена творчість М.Гоголя, В.Наріжного. Вона притаманна й Максимовичу, який наполегливо проповідував ідеї народності, про що багато й аргументовано сказано у рецензованому виданні.

Окремий розділ дослідження присвячено історії, структурі й рецепції "Малороссийских песен". В аналізі першого випуску (1827) автори йдуть за М.Грушевським, який назвав передмову М.Максимовича до цього видання "маніфестом народництва". Ця передмова була однією з перших спроб дати нарис етнічного профілю українства як продукту історичного розвитку і геокультурного положення. Саме ці фактори сформували самобутність України, що з'явилась "подібно до комети". Як діяч "гердерівського типу" (М.Яценко), Максимович спровокував, інспірував інтерес до української народної поезії, "яка стала важливим складником тогочасних європейсько-українських культурних зв'язків"¹.

Збірки українських народних пісень Максимовича (особливо перші дві) з'явились у час активності романтичних уподобань і особливої уваги до народної поезії. Саме ця сприятлива атмосфера дозволила засвідчити реальність існування українського народу в загальному імперському просторі. Багата й вишукана народна поетична традиція, що, з погляду гердеризму, виступає чи не головним аргументом існування народу та його поетичного генія, стала головним аргументом у відстоюванні української ідеї. Вже в передмові до другої збірки Максимович заговорив про "події козацького життя", пісні ж, на його думку, мали дати "вірний і зрозумілий літопис для нового побутоописовця Малоросії". Не так самі пісні як поетичні зразки, а пісні як яскраві художні свідчення історичного життя

України — ось що визначає роботу вченого — збирача народної поезії. Тут він поставав односторонцем М.Гоголя, який того ж 1834 року, коли вийшов другий випуск "Малороссийских песен", писав, що пісні — "живий літопис", "пісні для Малоросії — все: і поезія, і історія, і батьківська могила". Дослідники наводять жваву реакцію українців — Гнедича, Сомова, Костомарова, Срезневського, Квітки, Гулака-Артемовського, а також — Пушкіна, Шафарика, Міцкевича, Словацького на появу пісенних збірок Максимовича.

Не випадково, що, саме відгукуючись на другу збірку, І.Срезневський виказав переконання в тому, що українська "є мова, а не наріччя російської чи польської, як дехто доказує", що ця мова — "одна з найбагатших мов слов'янських"².

Звичайно, Максимович помітно еволюціонував, розвиток його національної свідомості помітний при порівнянні змісту його передмов до кожної зі збірок пісень. У третій передмові він, наприклад, наголошує на виразній самобутності українського фольклору, підтвердженням чого, з його погляду, є думи, що "належать виключно українським бандуристам, які ще й тепер зустрічаються зрідка на лівому боці Дніпра". Те саме можна сказати і про погляди Максимовича на майбутнє української мови. Ще в 1840 році він писав, що "все, що у нас пишеться по-малоросійски, есть некоторым образом уже искусственное, имеющее интерес областной только, как у немцев писанное на аллеманском наречии" (лист до Д.Зубрицького від 22 квітня). На його думку, українська (південноруська) мова годилася для русинів. Та й то лише тому, що пора великоруської ще не настала, а польської — минула. А історична роль української — збагатити російське письменство (майже за Солженіциним).

Збірки пісень Максимовича поклали початок розвитку української фольклористики, "як своїми історико-літературними працями Максимович поклав початок вивченню старої української літератури"³. Цій частині наукового доробку вченого присвя-

¹ Наливайко Д. Спільність і своєрідність. — К., 1988. — С. 160.

² Уч. Зап. Моск. Ун-та. — 1834. — Ч. VI.

³ Білецький О. Від давнини до сучасності. Вибр. праці у 2-х томах. — К., 1960. — С.23.

чено окремий розділ книги. "История древней русской словесности" (1839) стала, безперечно, подією у вивченні давньої літератури, окремим об'єктом уваги науковців. А крім того, Максимович запропонував свою періодизацію давньої літератури, виокремивши перший період — до монголо-татарської навали, а також пов'язав вивчення давньої літератури з фольклором.

Автори наголошують на тому, що, висуваючи ідею "своєнародності", Максимович, як і більшість українців, залишився глухим до слов'янофільської ідеї. Це особливо помітно після його переїзду до Києва, коли панівними в літературно-науковій діяльності стали "его малорусские устремления" (О.Піпін). Інша річ — приклад Гоголя, за якого активно боролися різні табори.

Тривалий час у центрі уваги Максимовича перебувало "Слово о полку Ігоревім". Саме цей твір і його природа стали предметом першої публічної полеміки з Погодіним, про яку згадав М.Грушевський на урочистих зборах, присвячених 100-літтю виходу першого збірника пісень (Україна, 1927, №6). Максимович підхопив естафету свого дядька — Романа Тимківського, професора Московського університету з Переяславщини, у вивченні "Слова" і поклав почин виявленню українських джерел цієї пам'ятки літератури. Саме Максимович пов'язував "Слово" з "живою і природною" мовою, "з якої пізніше вийшла" українська мова. Інша ідея вченого — твердження про зв'язок "Слова" з українським фольклором. І зокрема — з українськими народними думами, з якими "Слово" перебуває у "найближчому і прямому спорідненні". В поле зору дослідників потрапив і віршований переклад "Слова" українською мовою. У передмові до цього видання Максимович досить однозначно визначив свою мотивацію перекладу. По-перше — пам'ятка перекладена на багато європейських мов, по-друге — текст "Слова" "ще жодного разу не з'являвся в світ народною мовою Малоросії, до якої належали і творець Пісні, і її герой, князь Новгородсіверський".

Але автори навіть тезу дослідника про близькість "Слова" до української мови й фольклору, що розпочинає великий сюжет вивчення українського елемента пам'ятки, який знайшов розвиток у багатьох працях

сучасних науковців, намагаються знівелювати декларативними постулатами: "В последние годы то и дело дают себя знать попытки, так сказать, приватизировать "Слово", объявить его памятником украинской литературы. Следует со всей категоричностью подчеркнуть, что Максимович за подобные попытки никакой ответственности не несет" (с.147). І побивають цитатою Д.Ліхачова про рівну міру належності "Слова" народам, що були "в одній колісці".

Окремий розділ відведено поетичній спадщині Максимовича. На увагу заслуговують сторінки, де дослідники звертаються до атрибуції поеми "Богдан Хмельницький", що вийшла 1833 року в Петербурзі. Дослідники виказують сумнів щодо того, чи належить вона перу Максимовича. Наведені ними аргументи не позбавлені певної рації, хоча їх не досить для того, щоб дати обґрунтовану відповідь на це питання⁴. Однак здається справедливою оцінка М.Петрова, що віршований доробок Максимовича "отзывается недостатком поэтического вдохновения и деланностью".

Цікавий розділ, в якому автори визначають місце Максимовича в літературному житті Росії й України 1830—70-х років. Центральне місце в цій частині праці належить резонансній полеміці між Максимовичем і Кулішем. Дослідники беззастережно стають на бік свого персонажа, а їх "нелюбов" до Куліша виявляється позірно й навіть у не зовсім коректній формі ("стоило Кулишу болтнуть..." — с.221), не кажучи вже про явні фактологічні "проколи". Авторі, скажімо, стверджують, що Куліш був "совершенно неосведомленный о том, какое место в жизни Гоголя занимало собиране украинских народных песен" (с.229). У полемічному запалі й бажанні захистити Максимовича дослідники випустили, певно, те, що Куліш був першим біографом Гоголя і редактором та видавцем багатьох його творів. І про інтерес Гоголя до української пісні, звичайно, знав. У першій книзі "Опыт биографии Н.В.Гоголя, со включением до сорока его писем" (1854) Куліш наводить лист Гоголя до Максимовича від 9 листопада

⁴ У авторів фундаментальної "Історії українсько-російських літературних зв'язків". (К., 1987. — Т.1. — С.43) сумнівів не виникає. Може, тому, що вони йдуть за авторами "Історії української літератури" у восьми томах. — К., 1967. — Т. 2. — С. 246.

1833 року, в якому той пише: "Я очень порадовался, услышав от вас о богатом присовокуплении песенъ и собрании Ходаковского. Как бы я желал теперь быть с вами и пересмотреть их вместе, при трепетной свече, между стенами, убитыми книгами и книжною пылью, с жадностью жида, считающего червонцы. Моя радость, жизнь моя! песни! как я вас люблю! Что все черствые летописи, в которых я теперь роюсь, пред этими звонкими, живыми летописями!".

В іншому ж місці автори справедливо стверджують: "Такого сочетания таланта критика-литературоведа с талантом профессионального этнографа, какое имело место в Максимовиче, трудно найти" (с.231). При цьому знову забувають про те, що всіма цими талантами ще більшою мірою володів і Куліш, який був і блискучим критиком, і прекрасним етнографом (чого варті його "Записки о Южной Руси", 1856–57). А щодо суті полеміки, то цікаво, що дослідники, як і їхні попередники, оминають той факт, що Максимович у лекціях із російської словесності, які він читав у Київському університеті (Куліш був їх слухачем), порівнюючи "Тараса Бульбу" і "Полтаву", віддавав перевагу Пушкіну, який "по свойству своего гения, в поэме "Полтава" был покорней исторической действительности, чем Гоголь в своем "Тарасе Бульбе".

Вкажу також і на випадкову помилку: "Максимович вернулся к планам продолжить издание "Москвитянина" (замість "Киевлянина")" (с.252).

Я дещо детально зупинився на цих недоліках, оскільки вони — красномовне свідчення "ідейної" орієнтації авторів цієї, безперечно, цінної праці. Я взяв у лапки це слово, яке ще недавно мало сакральний зміст. І не надаю йому того значення у нових вимірах. Однак не можу обійти досить прозорий пафос дослідження, виконаного ще в парадигмі недавнього "ідейного" літературознавства. Автори, відгукуючись на сучасні дискусії в царині національного, беруть Максимовича за союзника і з особливим пафосом цитують ті його висловлювання, де він говорить про єдність двох народів, при цьому виставляють свого персонажа за межі історичної епохи. Це для доби Гоголя й Максимовича

важко було збагнути, яка в них національна душа. Для часу Куліша — це вже не було питанням. Час вирішив за них.

Полеміка між Кулішем і Максимовичем — важливий епізод розвитку гуманітарної свідомості, тож не випадково, що в центрі уваги опинився Гоголь і його українські повісті. А розбіжності й суперечності в позиції кожного з них можна пояснити не тільки амбітними претензіями Куліша і менторською зваженістю Максимовича — досвідченого полеміста, що представляв у цій дискусії старшу генерацію, а передусім тим, що Максимович і Куліш належали до різних культурно-історичних епох і судили про одні й ті самі речі з висоти свого часу. Якщо Максимович належав до романтичної науки, то Куліш репрезентував початки позитивістського пізнання. По-різному дивилися вони й на природу вияву національного⁵.

Максимович називав критику Куліша етнографічною, і в тому була правда. Тим самим він, вкладаючи дещо іронічний зміст і підкреслюючи її вузькість, відзначив одну з характерних особливостей критики нового часу — її спеціалізацію.

Рецензована книжка своєю появою ставить досить гостро питання про необхідність зваженого, вдумливого й бережливого ставлення до минулого. Не тільки книги й поетичні твори чи критичний спадок Максимовича заслуговують на перевидання, але також його багата і значуща епістолярна спадщина. Так само, як і багатьох видатних філологів минулого, сучасників Максимовича та його продовжувачів.

Рецензована праця харківських дослідників, зрозуміло, не вирішує всіх проблем, однак є, безперечно, помітним кроком в осмисленні спадщини видатного історика й філолога. Вперше літературна спадщина не тільки здобула кваліфікованих коментаторів, а й дає добру нагоду сучасному читачеві познайомитися з літературним доробком самого Михайла Максимовича.

Павло Мухед

⁵ Детальніше про це див.: Ісаєнко К. "Уваги до дискусії П.Куліша і М.Максимовича про українські повісті Гоголя" // Гоголезнавчі студії — Ніжин, 2000. — Вип.5.